

КРИСТИНА Р. ПАВЛОВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

ЖАРКО Д. ИЛИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

РУДАРСТВО У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ ОД 1859. ДО 1873. ГОДИНЕ

САЖЕТАК. У раду је приказан и анализиран развој рударства у Кнежевини Србији 60-их година XIX века, са посебним акцентом на три главна рудника из којих је вађена руда у том периоду: Мајданпек, Кучајна и Подгорски рудници. Приказани су напори које је предузимала српска држава како би подстакла развој ове индустријске гране, после неуспеха које је доживела током 50-их година XIX века, када је један од највећих рудника – Мајданпек – био у власништву државе. Указано је на разлоге који су довели до све већег продора страног капитала у рударство Србије, али и на поједине покушаје инжењера и других лица из Србије да започну рударску производу. Посебан део рада посвећен је кретању државних прихода и расхода од рударства у Кнежевини Србији током наведеног периода. Доња хронолошка граница одређена је уговором који је српска влада потписала са „Француско-српским друштвом“ о закупу Мајданпека (1859), док горњу хронолошку границу представља доношење Закона о потпомагању индустријских предузећа из 1873. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: рударство; Кнежевина Србија; Мајданпек; Кучајна; Подгорски рудници; приходи; расходи.

¹ kris.pavlovic91@yahoo.com

² zarko.ilic95@yahoo.com

Рад је примљен 20. априла 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

Развој рударства у Кнежевини Србији у правом смислу те речи може се пратити од средине четврте деценије XIX века и доласка барона Хердера 1835. године у Србију.³ Рударство је било заступљено у Србији и за време Првог српског устанка, али у тој мери да задовољи потребе устаника за гвожђем и оловом (Милић, 1997, стр. 78, 79; Simić, 1951, стр. 50). Године 1837. отворен је рудник угља у Миливи недалеко од Деспотовца, али је убрзо затворен. Период уставобранитеља у историји рударства обележили су углавном безуспешни покушаји уплива страног капитала, као и неуспешно завршена државна иницијатива у рудник Мајданпек од 1847. до 1858, што се одразило на политику Кнежевине Србије у овој индустријској грани 60-их година XIX века. (Милић, 1970, стр. 38–44; Симић, 1980).

Током 60-их година XIX века српска влада је предузимала различите мере како би поново поставила на ноге рударску производњу, после неуспеха који је доживела у Мајданпеку. Током ових година рад су започела или наставила три рудника: Мајданпек, Кучајна и Подгорски рудници. Како је реч о три најважнија рудника на простору Кнежевине Србије 60-их година XIX века у наставку ћемо анализирати делатност у тим рудницима током наведеног периода. Овај период је врло битан за рударство Кнежевине, а касније и Краљевине Србије, јер су тада донета и два закона (1866), од који је један био директно везан за рударство и то је Закон о рударству, а други је Закон о експропријацији

³ О развоју рударства у Србији током XIX века написано је неколико радова чији су аутори Даница Милић и Василије Симић, које овде нећемо посебно набрајати јер су коришћени приликом израде рада, те се њихов списак налази у литератури. Посебно треба издвојити монографију Даница Милић, Страни капитал у рударству Србије до 1918, Београд 1970, која представља опширан приказ уплива страног капитала у рударство Србије, као и монографију Василија Симића, Из скорашње прошлости рударства у Србији, Београд 1960, у којој је главни акценат стављен на рударство у Србији за време уставобранитеља (1842–1858). Поред ове монографије, значајно је и дело Рударство гвожђа и бакра у Мајданпеку 1848–1858, објављено 1980. године, од истог аутора. Поједина питања која су обрађена у нашем раду третирана су и у наведеним монографијама, посебно у Страни капитал у рударству Србије до 1918, међутим, истраживања архивске грађе су указивала на другачије закључке и развој појединих догађаја, што је захтевало поновно сагледавање наведеног периода.

земље, који је уређивао однос према власницима имања на којима су се налазила рудна поља.

МАЈДАНПЕК

Државни посао око вађења руде у Мајданпеку завршен је крајем 1858. године. Наредне године у руднику је било свега неколико радника, а у том периоду су вршени и послови који су водили ка ликвидацији предузећа. Земљиште које је било ограничено као простор рудника, дато је сељацима на коришћење, а храна из рудника пренета у Крагујевац, за потребе војске.⁴ Након ликвидације предузећа формирана је комисија са задатком да испита перспективе за наставак рударске производње у Мајданпеку. Комисија је у свом извештају истакла да радњу у Мајданпеку више никада не треба да предузима држава. Као главне разлоге за то означили су недовољно стручне, али и просте радне снаге, недостатак путева, као и новца. Комисија није сматрала да треба Мајданпек дати под аренду. Мишљење за које су се чланови комисије највише залагали било је да се Мајданпек прода лицу које би морало бити српски грађанин. Ипак, комисија је била свесна да би тај њихов предлог наишао на велико неодобравање јавности, тако да су оставили могућност давања рудника под закуп, наводећи услове под којима би се рудник могао издати приватном лицу (период од 70–90 година, 10% бруто прихода би припадало држави, у случају потребе влада би имала примат у куповини метала). У међувремену су српској влади почели да стижу предлози за закључивање уговора о давању концесија над Мајданпеком, па је уговор потписан са француским друштвом 1859. године које је тражило концесије за Мајданпек, рудник угља у Добри и пловидбу Дунавом, Савом и Великом Моравом. Кнез Милош је пристао на закључење овог уговора и 17. септембра 1859.⁵ године потписан је уговор између српске владе и француског друштва, које су заступали поморски капетан Андре Фрац Михаил Хонореш Мањани и Бујон, којим је то друштво преузело концесије над рудником Мајданпек (Милић, 1970, стр. 56–57). Према овом уговору француско друштво имало је право на експлоатацију гвожђа, бахра и осталог рудног материјала, као и право на коришћење

⁴ Архив Србије (=АС), Министарство финансија – Рударско одељење (=МФ-РН), 1860, (несређена грађа), Извештај рударског одељења за 1859. годину.

⁵ Датуми у главном тексту наведени су по новом календару, док су у напоменама упоредо наведени датуми старог и новог календара.

шуме за потребе топљења руде. Француско друштво је имало обавезу давања 1/10 чистог прихода годишње српској влади. Уговор је потписан на 30 година, а представници друштва требало је да дођу у Србију до априла 1860. године како би преузели рудник, а затим да исте године покрену посао.⁶ Из самих клаузула уговора са француским друштвом могло се закључити да тај подухват неће донети очекиване резултате. Наиме, једна од клаузула била је да је Бујон, као представник друштва, у обавези да обезбеди потребна средства за експлоатацију рудног богатства у Мајданпеку. Из овога се види да то друштво није било финансијски стабилно и да није могло изнети терет поновног покретања рударске производње у Мајданпеку, што ће се и наредних година показати. Већ од самог закључења уговора држава је имала трошкове око одржавања Мајданпека. Једно од првих било је чишћење јаза који је био оштећен у поплави од јула 1860, јер је „Француско-српско друштво“ одбијало да исплати радницима наднице за тај посао, што је влада урадила у мају 1861. године, а та сума је касније требало да буде наплаћена од овог друштва.⁷ Поред Мајданпека, ово друштво је, посебним уговором, потписаним 23. децембра 1859. године преузело и рудник угља у Добри, такође на 30 година.⁸

Иако је у уговору било назначено да представници друштва морају преузети рудник у Мајданпеку најкасније до краја априла 1860. године, то се није десило све до октобра исте године. Ђорђе Бранковић, који је у име српске владе боравио у Мајданпеку и радио на предаји рудника, у свом извештају од 26. октобра 1860. године пише да је до тада само преузета тополивница гвожђа, али да се ту никаква руда не топи. Ситуација у руднику угља у Добри је била нешто боља, јер је у том руднику од његовог преузимања од стране друштва до краја октобра 1860. године извађено око 40 тона угља. Међутим, и поред почетних успеха, ни тај рудник није обећавао велику добит, јер је угљак био ситан, те није било лако извадити исплативу количину.⁹ Занимљиве податке о раду и изгледу овог рудника за време управљања „Француско-српског друштва“ оставио је Вилијем Дентон, англикански свештеник,

⁶ АС, МФ-РН, 1860, (несређена грађа), Извештај рударског одељења за 1859. годину.

⁷ АС, Државни савет (=ДС), 1861, ролна бр. 298, 548.

⁸ АС, МФ-РН, 1860, (несређена грађа), Извештај рударског одељења за 1859. годину.

⁹ АС, МФ-РН, 1860, (несређена грађа), Извештај Ђорђа Бранковића Министарству финансија од 14/26. октобра 1860. године.

који је прошао кроз Србију у пролеће 1862. године. Из његовог казивања се јасно види нестручност особља које је радило на ископавању овог рудника, као и запуштеност самог рудника. Наводи да су радови око вађења руде били најпримитивније врсте и да се угаљ ископавао само са површине или непосредно испод ње. Са њим је ишао један рударски стручњак из Велике Британије који је испитивао угаљ у Добри и изјавио „да је тај угаљ најбољег квалитета, једнак ономе из Њукасла“. Истицао је богатство овог рудника и сматрао да је довољна само стручна управа да би овај рудник донео велике приходе (Дентон, 2015, стр. 117). Из овог Дентоновог описа јасно се види нестручност француске управе у руднику Добра, која је довела до пропасти како овог пројекта, тако и оног у Мајданпеку, од стране „Француско-српског друштва“. О слабој рударској производњи у Мајданпеку говори Јован Драгашевић, који је 1863. године прошао тим крајем, током својих истраживања, и забележио да се у Мајданпеку могу видети римска, али и скорашња окна, која су због некоришћења почела да се обрушавају.¹⁰

„Француско-српско друштво“ се понашало веома неодговорно како у испуњавању обавеза, тако и у опхођењу према имовини самог рудног постројења. Нестабилност овог друштва показује и чињеница да су само током 1861. године промењена чак три директора – Леклер, Вигур и Ломбард. Највећи проблем био је недостатак новца. Ово друштво готово да није располагало никаквим капиталом, па су дневнице радницима исплаћивали од наплаћивања жировнине (Дентон, 2015, стр. 117). Такође, радници често нису имали хране, па је почетком 1861. године држава морала да дели пшеницу радницима како би се прехранили током зиме.¹¹ Друштво је самостално пребацило концесије на рудник угља у Добри, као и на право пловидбе, енглеском друштву – „Енглеско – дунавска компанија за угаљ и челик“ (Милић, 1970, стр. 60). О пословима око преузимања рудника у Добри и права на пловидбу од стране енглеских капиталиста оставио је белешку већ помињани Вилијем Дентон, који је Енглезе срео на путу од Београда до Мајданпека. Представници друштва који су за време Дентоновог боравка били у Србији чинио је један енглески трговац, грађевински инжењер и рударски вештак за угаљ. Приликом свог боравка у Србији они су саставили веома повољан извештај

¹⁰ Србске новине, бр. 226, 12/24. октобар 1874, Путовање по Србији.

¹¹ АС, МФ-РН, 1860, (несређена грађа), Извештај Ђорђа Бранковића Министарству финансија од 14/26. октобра 1860. године.

о могућностима земље за развој рударства, који помиње Дентон, али не наводи никакве детаљне податке из њега (Дентон, 2015, стр. 126). Поред самосталног уступања концесија другој компанији од стране „Француско-српског друштва“, долазило је чак и до препродаје шуме трговцима који су се бавили трговином дрвима, а која је била предвиђена искључиво за потребе топљења руде. Поред тога, шума одређења за потребе рудника у Добри је сечена и одвожена за изградњу пароброда.¹² Све ово је даље водило ка урушавању овог предузећа и ка све већим губицима српске државе.

Још једна од обавеза овог друштва била је да подигне фабрику за производњу пушака и муниције у Мајданпеку. Ово је једна од ретких обавеза коју је друштво испунило и заиста подигло постројење за производњу топовских ђулади. Озбиљна производња гвожђа почела је у јуну 1863. године и трајала свега до септембра исте године. Бујон је поново покушао да покрене производњу гвожђа у зиму 1864. и влада је прихватила његов предлог, међутим ни овај подухват се није завршио успехом, пре свега због недостатка новца. Српска влада је и даље полагала наде у Бујонову радњу у Мајданпеку, па је у новембру 1864. године преузела све дугове „Француско-српског друштва“ у износу од 8.751 дуката царских, с тим што је Бујон имао обавезу да тај новац врати држави до 30. јуна 1865, а тај рок је био и за наставак радова.¹³ Међутим, сви Бујоновии покушаји да почне рад и набави капитал завршили су се неуспехом и коначно 23. марта 1866. године српска влада је раскинула уговор са „Француско-српским друштвом“ о рударској производњи у Мајданпеку, на основу Бујоновог дописа од неколико дана раније где се он одриче концесија за Мајданпек. Мајданпек је после раскида уговора прешао под управу Рударског одељења Министарства финансија.¹⁴

Иако ни државни покушаји ни давање концесија страном друштву нису донели никакве резултате у руднику Мајданпек, тај рудник није престајао да занима стране инвеститоре. Од преласка рудника под управу Рударског одељења јављали су се странци заинтересовани за истраживање и експлоатисање овог рудника. Међу њима су били Александар Филсп из Нове Молдаве у Банату, Хенри Франсиз Булер у име енглеског капитала и Балиг

¹² Исто.

¹³ АС, ДС, 1867, ролна бр. 353, 381, министар финансија Коста Цукић – Државном савету 19/31. августа 1867.

¹⁴ Исто.

де Беи у име француског капитала. Како српска влада не би поновила грешка и дала у закуп овај рудник неадекватном страном инвеститору, Министарство финансија је донело одлуку у априлу 1866. године да се формира комисија која је имала задатак да предложи најбоље решење за Мајданпек. Комисију су чинили Јосиф Панчић, Никола Вукмановић, Михајло Рашковић, Јован Кумануди и Чедомиљ Мијатовић.¹⁵ У међувремену је донета одлука да се рудник Мајданпек препусти Министарству војном како би се из њега тополивница у Крагујевцу снабдевала потребним багром (Милић, 1970, стр. 66).¹⁶

Док је комисија тражила најбоље решење за рудник Мајданпек, Министарство финансија је поново ушло у преговоре са страним капиталистима. Сада су на сцени ступили представници енглеског капитала на челу са Џоном Мором Хитом, посредством његовог опуномоћеника Булера. У међувремену, комисија је у јулу 1866. излазила на терен у Мајданпек и у октобру 1866. поднела свој извештај Министарству финансија. Њихова главна теза, заснована на претходном искуству, била је да је за државу боље да овај рудник уступи приватном лицу, али да то лице мора бити српски поданик, јер је то био једини начин да се осигура имовина овог рудника.¹⁷

Током 1866. године нису донета никаква решења о Мајданпеку, тако да се у њему рударска радња одвијала у толикој мери да задовољи потребе за багром тополивнице у Крагујевцу. Током 1867. поново су интензивирани преговори са енглеским капиталистима и 28. јуна 1867. године у Лондону је основано друштво под називом „Servian Copper & Iron Company“ које се састојало од 5.000 акција и 70 акционара. Као три главна представника овог друштва били су Жилијан Хорн Толме, Фредерик Пемброк и Џејмс Бренд, у име којих је током јула и августа 1867. године преговоре са Министарством финансија водио Булер, када је израђен и нацрт уговора којим је било предвиђено да се овом друштву уступи експлоатација Мајданпека и Рудне главе са свим просторијама и машинама потребним за рударску производњу, као и шумом, и то на рок од 50 година. Наглашено је да је друштво дужно одмах по преузимању рудника да покрене производњу, што је очигледно био циљ владе да избегне грешку направљену са претходним „Француско-српским друштвом“ где се са почи-

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

њањем производње, као што је наведено, оклевало више од 3 године. Друштво је било у обавези да уплати 17.000 дуката цесарских као гаранцију за покретне и непокретне ствари, као и да производе бакар у вредности од 6.000 дуката цесарских за прву годину, 9.000 дуката цесарских за другу годину, а затим за сваку наредну у вредности најмање од 12.000 дуката. Према српској влади, ово друштво је имало обавеза давања 3% од укупне вредности продате робе. Друштву је остављена могућност да добије и додатна рудна поља у Добри или Раденику, као и шуму на том простору, уколико би шума коју су добили заједно са Мајданпекком била недовољна. Такође, према уговору, држави је остављен примат у откупу рударских производа, ако потреба буде то налагала. Један члан нацрта уговора (13) предвиђао је и решавање проблема путне инфраструктуре на простору рудника Мајданпек, што је свакако имало утицаја и на претходно слабију производњу у овом руднику. Друштво је требало да уради путни правац од Мајданпека до Милошеве куле, дуж реке Шашке, а влада од Милошеве куле до Милановца, дуж Поречке реке. Ово је била врло важна одредница уговора, јер би тако коначно рудник Мајданпек био спојен са Дунавом, што би неупоредиво олакшало даљи транспорт руде.¹⁸

Министарство финансија није планирало да олако прихвати овај уговор, па је поново одређена комисија која је требало да изнесе мишљење о овом уговору о концесији рудника Мајданпек, чији председник је био помињани Никола Вукмановић, два члана као и у комисији из 1866 – Јосиф Панчић и Михаило Рашковић и два нова члана – Живко Карадиберовић и Ђорђе Бранковић. Свој посао комисија је завршила 24. јула 1867. године и изнела мишљење, уз врло детаљно образложење, да друштво „Servian Copper & Iron Company“ не може успешно пословати у Мајданпеку и испунити предвиђене квоте за производњу руде у руднику. Проблем је представљао и недовољне количине шуме којом би се топила руда. Друштво је изнело закључак да никакве користи држава не би имала од давања у закуп рудника Мајданпек овом друштву (Милић, 1970, стр. 78). Свој извештај комисија је завршила предлогом да се настави са вађењем бакра под окриљем Министарства војног док се не образује „Србско друштво за експлоатацију Мадјанпека“.¹⁹

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто.

Иако се комисија залагала за стварање српског друштва за експлоатацију рудног богатства Србије, то се у том тренутку тешко могло остварити. Рудник у Мајданпеку био је један од највећих у Кнежевини Србији, а његово експлоатисање захтевало је огромна новчана средства, која би представљала велико оптерећење за буџет. Сходно томе, и поред предлога комисије, министар финансија Коста Цукић и даље је инсистирао да се уговор са овим друштвом потпише. Поред тога што је још једна комисија у саставу Јован Гавриловић, Димитрије Црнобарац и Ђорђе Ценић изнела негативан став према овом уговору, Министарство финансија и даље није одустајало од тог уговора. На крају, упорно инсистирање министра Косте Цукића довело је и до потписивања уговора са друштвом „Servian Copper & Iron Company“ у мају 1868. године са готово идентичном садржином као нацрт уговора из 1867. године. Према овом уговору, друштво се обавезало да производњу бакра отпочне одмах након преузимања рудника (1. новембра 1868. године), а да са производњом гвожђа крене три године касније. У име гаранције за преузети рудник, друштво је уплатило депозит у вредности од 17.000 дуката цесарских, а показало капитал у вредности од 300.000 франака.²⁰

Овај уговор са енглеским друштвом се показао успешним у првим годинама када је вредност извађене руде прелазила очекивања српске владе предвиђене уговором. Међутим, после неколико година почели су да се назиру проблеми, а и ово друштво је банкротирало 1881. године, када су се и закључци комисије да друштво нема довољно потребног капитала обистинили (Милић, 1970, стр. 83–85).

КУЧАЈНА

Као што је био случај са Мајданпеком, и овај рудник је започео свој рад у XIX веку за време уставобранитеља. Међутим, рудник у Кучајни је радио доста краће од Мајданпека, будући да је отворен 1849. године, а затворен већ 1850. године (Миљковић-Катић, 2005, стр. 324). У наредних 10 година готово да није било никаквих већих рударских радова на простору Кучајне, која је у том периоду била под управом рудника у Мајданпеку. У периоду од 1856. до 1862. рудник у Кучајну је у неколико наврата посетио Немац Феликс Хофман из Нове Молдаве у Банату (Simić, 1962, стр. 72). Годи-

²⁰ АС, МФ-РН, 1860, (несређена грађа), Преглед радње Одељења рударског за 1868. и 1869. годину.

не 1860. српска влада је предузела одређене акције на испитивању рудног богатства овог рудника. Тада је у Кучајну упућен Стеван Ђуричић, инжењер Ваљевског округа, са задатком да испита могућност рударске производње на овом простору и поднесе извештај. У руднику Кучајна Ђуричић је остао две године и почетком 1862. саставио извештај који је насловљен *Рудкойіе Кучаинско*. Уз извештај, саставио је и једну карту територије овог рудника на којој је приказао најважније окна и потенцијална налазишта руде.²¹

У свом извештају Стефан Ђуричић је детаљно разрадио поновно покретање рударске производње у Кучајни. Главни проблем за време претходног рада рудника био је недовољно квалитетан ваздух у окнима, као и присуство воде у унутрашњости рудника. Капитал који је Ђуричић сматрао потребним за покретање овог рудника, према његовој процени, износио је око 2.500 дуката цесарских. Такође, шума потребна за топљење руде налазила се у саставу самог рудника и заузимала је $\frac{3}{4}$ површине предвиђене за рудник. На крају, Ђуричић је сматрао да би се цела производња у руднику могла покренути за осам до девет месеци (Симић, 1959, стр. 282–284).²²

Исте године када је Ђуричић поднео свој извештај, у Србију се доселио Феликс Хофман, по жељи кнеза Михаила Обреновића, а на позив министра финансија Косте Цукића. Убрзо по доласку у Србију, Феликс Хофман је ушао у преговоре са српском владом како би узео рудник Кучајну у закуп. На предлог министра финансија, кнез Михаило Обреновић је почетком децембра 1862. године донео одлуку да се са Феликсом Хофманом потпише уговор којим му се даје у закуп рудник Кучајна на период од 50 година, док је уговор потписан 9. децембра. Као накнаду за свако рудно поље²³ које би Хофман отворио на простору овог рудника, био је дужан да српској влади плаћа годишњи данак у износу од 1 дуката цесарског. Поред ове надокнаде, српској влади је припадало и 5% чистог прихода од продаје руда извађене из Кучајне. Хофману је био дат рок од три године за истраживање руда, након чега је био у обавези да изврши обележавање рудних поља и започне рударску производњу. У случају да се простор обележен као рудно

²¹ АС, Збирка поклони и откупи (=ПО), кутија 125, бр. 147, Извештај Стевана Ђуричића о руднику у Кучајни од јануара 1862. године.

²² Исто.

²³ 1 рудно поље = 35971,43 m².

поље, или неки његов део, налазио на земљишту које је било у власништву приватних лица, држава би откупила земљу и уступила је Хофману, за шта би он имао обавезу плаћања камата у износу од 6% од целокупне исплаћене суме, као и годишњу отплату дела износа, који не би могао бити мањи од 2% укупне исплаћене суме за откупљену земљу. Хофман је био дужан да одржава рударску производњу и на сваком рудном пољу да има најмање 3 радника која ће радити по 8 сати. У случају престанка рударске производње на период дужи од 1 године, Министарство финансија је имало право да одузме Хофману право на рударење. Уговор је остављао Министарству финансија право слања контролора у рудник у сваком тренутку.²⁴

Хофман је, у односу на „Француско-српско друштво“ које је одлагало са почетком радова у Мајданпеку три године, врло брзо започео рударску производњу у Кучајни. Ипак, и он је имао финансијских потешкоћа, па је у два наврата тражио позајмицу од државе. Први пут већ 1863. када је узео зајам у висини од 34.867 гроша. Други пут је, на основу решења кнеза Михаила Обреновића из 1865. године, исплаћено Хофману 3.000 дуката цесарских, како би могао подмирити наднице радницима.²⁵ Хофманов рад у Кучајни савременици су врло повољно оцењивали. Тако је Коста Поповић, који је истраживао по источној Србији, изражавао наду да ће овај рад надоместити штету коју је држава претрпела у Мајданпеку. Исто мишљење имао је и министар финансија Коста Цукић (Simić, 1962, стр. 73–74). Такође, у *Србским новинама* од 14/26. августа 1865. године објављен је чланак под насловом „Изъ Кучајне 7. августа 1865“ у којем се детаљно описују Хофмановим пословима у том руднику, а такође, сазнајемо да је Хофман већ тада, три године после потписивања уговора, поред топљења цинка и олово, у том тренутку започео и одвајање сребра и злата од руде олова.²⁶ И поред тога Хофман није могао сам да изнесе терет одржавања и вађења руде у Кучајском руднику, па је 1867. формирано „Кучајнско рудокопно друштво цинка-олова-сребра“, са неколико акционара, међу којима су, поред Хофмана, били и Ото и Ернест Хофман, Вилхелм Сигмунд, Калузезман Барбер и Аугуст Барбер (Симић, 1959, стр. 285–287; Милић, 1970,

²⁴ Србске новине, бр. 148, 18/30. децембра 1862.

²⁵ АС, МФ-РН, 1865, Решење кнеза Михаила Обреновића од 2/14. новембра 1865. године.

²⁶ Србске новине, бр. 89, 14/26. август 1865, „Изъ Кучајне 7. августа 1865“.

стр. 89; Пауновић, 2008, стр. 709). Главни проблем овог рудника била је велика количина воде која се сливала у окна и ометала посао.²⁷ Српска влада је током 1867. године у два наврата слала Ђорђа Бранковића да испита стање у овом руднику. Током другог боравка саставио је и извештај о стању рудника. Његов извештај доста позитивно оцењује стање у руднику, наводећи да на месту где пре пар година није било ништа, сада се налазе зграде, куће, штале. До 1867. године у овом руднику је укупно било ископано 5 поткопа. Као главни проблем рудника истакао је недовољно радне снаге. У време његовог боравка у руднику је радило 40 рудара и 30 топача, уз друго помоћно особље. Поред ових потешкоћа, у свом извештају Бранковић истиче да ово друштво може служити за пример у рударској производњи (Симић, 1959, стр. 287). Заиста, ако се погледа рад овог друштва у Кучајнском руднику, бар у његовим првим година, јасно је да је то предузеће најбоље радило и било најбоље уређено од свих који су до тада пословали на простору Кнежевине Србије. Међутим, и ово је било кратког даха.

Повећање обима посла у овом руднику захтевало је да се изврши ревизија уговора склопљеног 1862. године, првенствено због проширења земљишта под шумом, која је припадала руднику. У мају 1869. године донето је ново решење којим су границе шуме предвиђене за потребе овог рудника проширене и оформљена комисија која је на терену требало од обележи тај простор. Међутим, због препрека постављених од стране друштва то решење није спроведено у дело.²⁸ Током 1869. рудник је најбоље радио, али убрзо су почели да се појављују проблеми међу акционарима. Већ од 1870. рудник почиње да пропада, а до 1873. године на руднику је остао само Хофман са неколико радника. Исте те године рудник је прешао у руке енглеског капитала, а уговор између браће Брајт, као представника енглеског друштва, и Феликса Хофмана, одобрила је и српска влада (Милић, 1970, стр. 92).

Овај уговор са Феликсом Хофман, као и уговори око Мајданпека са „Француско-српским друштвом“ доживели су неуспех. Све је ово показивало да је и даље тешко развити озбиљну рударску производњу на простору Кнежевине Србије, иако је рудно богатство на том простору било присутно. Један од главних проблема је био недовољан број стручњака у самој Кнежевини Србији који

²⁷ АС, МФ-РН, 1860, (несређена грађа), Преглед радње Одељења рударског за 1868. и 1869. годину.

²⁸ Исто.

су могли сагледати све елементе потребне за рударску производњу и дати право на рудокопе финансијски стабилном друштву, било страном или домаћом. Поред тога, проблем је и даље представљала путна мрежа која је била основа за извоз руде на страна тржиште. О проблему путне мреже говорио је и сам Феликс Хофман у писму, истичући потребу изградње пута од Кучајнског рудника до Крагујевца, с циљем побољшања рударске производње. Заступник министра грађевина Миливоје Петровић – Блазнавац наредио је окружју Пожаревачком да прегледа линије путева на које је Хофман упозоравао да су неопходне за развој рударства.²⁹ До 1867. године урађено је око 3.000 фати (око 5,5 километара) путева, а један од њих био је пут уз долину Кучајнске реке.³⁰

ПОДГОРСКИ РУДНИЦИ

Подгорски рудници су појам који је 60-их година XIX века означавао више рудних окана која су се налазила на простору Ваљевског округа, као и на граници између Ваљевског, Рудничког и Ужичког округа. Углавном је реч о простору који се налази на падинама Повлена, Медведника, Јабланика и Јагодње. До 60-их година XIX века, са изузетком Првог српског устанка, када је на том простору топљено олово, није било већих подухвата за развој рударства и једини рудну активност на том простору обављали су сељаци који су топили олово и продавали га држави (Милић, 2005, стр. 79).

Подстицај за истраживање рудног богатства на овом простору од стране државе 60-их година XIX века дошао је оног тренутка када је за то налагала потреба за оловом. Наиме, за време трајања ванредног стања у Србији³¹, кнез Михаило је 2. септембра 1862. године одобрио истраживање оловне руде у Подринском округу, како би на том простору што пре могла започети експлоатација олова. Пре државне иницијативе, на овом простору испитање оловне руде вршили су Илија Милосављевић Коларац и Милан Пироћанац почетком 1862. године, након чега су прешли у државне руке (Милић, 1970, стр. 154; Милић, 1998, стр. 40–42) Зада-

²⁹ АС, ПО, кутија бр. 125, 153, Министарство грађевине – министарству финансија, 2/14. маја 1867.

³⁰ Србске новине, бр. 278, 19/31. децембар 1874, Извештај рударског одељења по струци рударској 1874.

³¹ Ванредно стање у Кнежевини Србији 1862. године трајало је током немира у Београду изазваних инцидентом на Чукур-чесми и бомбардовањем Београда у јуну 1862.

так министарства финансија, које је преко свог Рударског одељења било задужено за рударске послове у Кнежевини Србији, био је да запосли једно стручно лице које би водило послове око истраживања оловне руде и отварање рудокопа на простору Подриња. Главни разлози који су навели српске власти на ову одлуку били су на првом месту хитна потреба за оловом, а затим и то што је увоз олова из околних земаља био забрањен. Поред тога, сматрали су да је Подриње најпогодније место за проналазак оловне руде, јер сељаци већ на том простору у малим количинама топе олово, па је владало и мишљење да би њих могли лако да обуче за рад у руднику. За овај посао Министарство финансија је позвало Јозефа Шефла, који је раније био у служби овог министарства на пословима око Мајданпека и ангажовало га на годину дана.³² Центар ових истраживања био је у Крупњу, где је 1870. године основана Управа подринских рудника и то од стране државе. Убрзо потом се кренуло са израдом тополивнице олова, која је завршена средином 1873, али су радови обустављени већ 1875. године (Пауновић, 2008, стр. 689).

У том периоду, на месту инжењера Ваљевског округа, био је већ помињани Стефан Ђуричић, аутор извештаја о Кучајни. Свакако да је био један од инжењера који су по налогу кнеза Михаила и Државног савета вршили испитивање оловне и других руда у Подрињу (Simić, 1964, стр. 99). Током истраживања открио је неколико потенцијалних рудишта на том простору, од којих су најважнији били рудници бакра на простору села Ситарнице и Врагочница, у Ваљевском округу (Милић, 2005, стр. 82).³³ Убрзо након открића руда на овом простору, инжењер Стеван Ђуричић се обратио Министарству финансија у мају 1864. тражећи право на копање руда у Ваљевском округу. Од Ђуричића се из Министарства финансија захтевало да достави детаљан извештај око могућег копања бакра у Подрињу. Након што је Ђуричић доставио и тај тражени предлог, министар финансија Коста Цукић је изнео овај предлог пред Државни савет, оцењујући га „задовољавајућег за успех овог посла“. Посебно је Цукић истицао то што на том простору нема услова за развој других индустријских грана и предлагао је да се прихвати овај Ђуричићев предлог. Предлог

³² АС, ДС, 1862, ролна бр. 315, 529, Министарство финансија – Државном савету 3/15. октобра 1862.

³³ АС, ДС, 1864, ролна бр. 330, министар финансија Коста Цукић – Државном савету 3/15. августа 1864.

министра финансија прихватили су почетком августа Државни савет и кнез Михаило.³⁴

Током 1865. године Ђуричић је наставио да истражује руду и доставља извештаје Министарству финансија о открићима. У фебруару 1865. поднео је нови извештај у којем наводи да истраживање бакарне руде успешно напредује, али да му је за даљи посао неопходно проширивање права истраживања на простор Каменичке општине, као и на подножја Медведника, Јабланика и Повлена, за шта је било потребно вршити откуп земљишта. Како у том тренутку није постојао Закон о експропријацији (донет 1866. године), откуп земље требало је извршити договором са власницима или проценом вештака. Поред тога, Ђуричић је у овом извештају захтевао да му се да концесија на топљење руде у Врагочници, као и коришћење шуме из Медведника за те потребе. Основа за постепено давање концесија Ђуричићу био је уговор склопљен са Феликсом Хофманом за рудник у Кучајни. Поводом овог питања, Државни савет је одлучио да се ваљевском инжењеру прошири право истраживања и да се откуп земље од сељака изврши по моделу како је то урађено у Кучајни.³⁵ Важно је истаћи да тада није склопљен уговор, већ је то урађено на основу одлуке Државног савета.

Коначно, крајем августа 1865. године Стеван Ђуричић поново пише Министарству финансија, наводећи да је открио велике количине бакарне руде и да би се посао око вађења те руде свакако исплатио, те стога моли Министарство финансија да у Ваљевски округ пошаље комисију која би се уверила у стање његовог посла на вађењу руда. Укупна површина коју је захватао рудник износила је око 17,67 хектара, а на молбу Стевана Ђуричића, простор је назван *Мијаилово*, по кнезу Михаилу (Simić, 1964, стр. 100).

Предлог уговора завршен је 10. новембра 1865. године и састојао се од 28 чланова. Према члановима уговора Стеван Ђуричић је имао право у наредне три године, почевши од 6. марта 1865. године, истраживати руду на простору Подгорских рудника. Након истека тог рока био је обавезан да започне рударску производњу. За свако рудно поље које Стеван Ђуричић буде открио и које му буде уступљено дужан је да плаћа држави регални данак и 5% од годишњег прихода. Како је овај уговор настао на основу уговора о Кучајни са Феликсом Хофманом, њихова садржина је готово

³⁴ Исто.

³⁵ АС, ДС, 1865, ролна бр. 334, 73, министар финансија Коста Цукић – Државном савету 12/25. фебруару 1865.

идентична, тако да овде нећемо поново наводити чланове уговора.³⁶

Предлог уговора Државни савет је потврдио 29. новембра, а прихватио га је и кнез Михаило 30. новембра 1865. године, а након тога је склопљен и уговор са Стеваном Ђуричићем о давању у закуп Подгорских рудника (Милић, 2005, стр. 83–84; Simić, 1964, стр. 100).

Међутим, капитал којим је располагао Стеван Ђуричић није био довољан за један такав подухват као што је било покретање рударске производње на простору Подгорских рудника. Из тих разлога он је 1866. године основао „Друштво подгорских рудника“ заједно са Атанасијем Николићем и Илијом Милосављевићем Коларцем. Убрзо су почели да се појављују проблеми у погледу обавеза према држави које су се увећавале, па је Стеван Ђуричић донео одлуку да у септембру 1867. године напусти Друштво. Након овога, рудник је све лошије радио и углавном се све сводило на одржавање рудничких постројења. Током 1868. године обустављена је радња у Подгорским рудницима и у руднику литографских плоча у Струганику, због недостатка капитала закупаца ових рудника.³⁷ Овакво стање остало је све до 1874. године, када су Илија Коларац, браћа Брајт из Лондона и Атанасије Николић формирали ново друштво „Подгорски рудници у Округу Ваљевском“ (Милић, 2005, стр. 86–89).

Покушај Стевана Ђуричића да самостално покрене рударску производњу на простору Ваљевског показао је да у Кнежевини Србији у том тренутку готово да нема лица које је било заинтересовано за рударску производњу, а које је могло самостално да изнесе финансијске издатке потребне за ту радњу. Као што се може видети, готово сваки рудник током 60-их година XIX века је постепено прелазио, после неколико година, у руке неког страног друштва. Чак и тамо где је концесије добијао страни рударски стручњак, као што је био случај са Феликсом Хофманом, показало се да не може сам да изнесе финансијски терет, па је и он стварао друштво како би наставио рударску производњу. Ово је директно утицало на даљи развој рударства и у периоду друге половине XIX века углавном су концесије даване страном, а у неким случајевима и домаћим друштвима.

³⁶ АС, ДС, 1865, ролна бр. 334, 73, Предлог уговора између министра финансија Косте Цукића и инжењера Стевана Ђуричића 28. октобар/10. новембар 1865.

³⁷ АС, МФ – РН, 1869, (несрећена грађа), Преглед радње Одељења рударског за 1868. и 1869. годину.

Поред овог подухвата који је започео Стеван Ђуричић на простору Подриња, истраживање руде на овом простору финансирано је и српско правитељство током 1868. и 1869. године. Први радови финансирани од стране владе започети су на Јагодњи, на простору познатом под именом „Велики Мајдани“, где су се и раније налазила окна. Потом су радови премештени на локацију Вучји поток на истој планини. Крајем 1869. године и ови радови су обустављени јер је требало подићи топливницу и припремити рудник за ископавање, а како се ближила зима, то није било могуће остварити у том тренутку.³⁸

ОСТАЛИ ПОКУШАЈИ ОТВАРАЊА РУДНИКА

Поред већих покушаја развоја рударства током 60-их година у Кнежевини Србији, у архивској грађи су сачувани и поједини случајеви где се становници појединих села обраћају Министарству финансија молбом да им дозволи ископавање руда. У септембру 1864. Министарству финансија обратили су се Аксентије Поповић и Симеон Милојевић молбом да им се у селу Толисавцу, које се налазило у Ваљевском округу, додели право на експлоатацију руде олова, коју су они на том простору нашли и започели истраживања. Међутим, они нису имали потребна инструмента, како за истраживање, тако и за ископавање руде. Поред овог проблема, Аксентије Поповић и Симеон Милојевић имали су и проблеме са власницима имања који нису пристајали на откуп земљишта, па су чак и сами оснивали друштва и започињали копање руде.³⁹ У архивској грађи није сачуван одговор Министарства финансија, а како се они поново у јануару 1865. године обраћају том министарству молбом да им што пре одговори на њихов захтев, највероватније да Министарство финансија није ни разматрало ово питање, свесно да они са својим капиталом нису могли започети већу рударску производњу.

Још једна молба сличне садржине стигла је крајем 1866. године од Милоша Јанковића о копању руде олова на његовом имању у селу Завлака, у Подринском округу. Није намеравао да оснива друштво, већ да сам приступи вађењу руде. Предлагао је да контроли врши лице из Подгорских рудника или из Министарства

³⁸ Исто.

³⁹ АС, ПО, кутија 125, бр. 150, О истраживању и копању оловне руде у селу Толисавцу – срезу Рађевском 15/27. септембар 1864 – 15/27. јануар 1865.

финансија.⁴⁰ На основу извештаја о раду Рударског одељења за 1868. и 1869. годину види се да је Јанковић, заједно са Стеваном Крстићем, вршио истраживање и ископавање руде у наведеном селу. Међутим, како током те две године од њих није откупљивана истопљена руда за потребе српске владе, а како нису имали могућности да руду извозе у иностранству, они су од своје иницијативе приватног ископавања и топљења руде одустали.⁴¹

Крајем 60-их година XIX века у Кнежевини Србији пажњу домаћих предузимача спремних да врше ископавање руда почео је да привлачи камени угаљ, чија је потрошња константо расла, посебно у гушће насељеним местима, где се угаљ користио као огрев. Из тих разлога, током 1868. и 1869. године, било је неколико заинтересованих предузимача за ископавање каменог угља у појединим срезевима. Како је право издавања дозвола за ископавање каменог угља, према Рударског закону из 1866, спадало у надлежност окружних начелстава, током наведеног периода издате су дозволе за истраживање каменог угља у Крајинском, Београдском, Пожаревачком и Ђупријском округу. Искључиво право на истраживање каменог угља у Крајинском округу, у атару села Реке, добио је Јосиф Штајлехне из Београда, као и Цена Лиловић на простору Брзе Паланке.⁴²

ЗАКОН О РУДАРСТВУ И ЗАКОН О ЕКСПРОПРИЈАЦИЈИ ЗЕМЉЕ

Године 1866. у Кнежевини Србији донета су два закона од којих је једним регулисана рударска производња (Закон о рударству), а другим је омогућен несметан развој рударства на оним просторима који су били у власништву приватних лица, односно њиме је одређено право државе на заузимање земље у приватном власништву за општеномодно добро, уз надокнаду (Закон о експропријацији земље). Рударски закон је у својим одредбама садржао утицај страног законодавства у овој области. Посебно су до изражаја дошли утицаји аустријског и пруског законодавства (Милић, 1970, стр. 71–72; Милић, 2005, стр. 26–30). Рудна блага су означена као потпуно власништво државе (Зборникъ закона и уредба изданы у Княжеству Србији од почетка до краја 1866. године, XIX,

⁴⁰ АС, ПО, кутија 125, бр. 158, Димитрије Црнобарац непознатом лицу о жалби Тасе Павловића и Доде Костића из Мајданпека, 13. 11/25. 11. 1867.

⁴¹ АС, МФ – РН, 1869, (несређена грађа), Преглед радње Одељења рударског за 1868. и 1869. годину.

⁴² Исто.

73–136). Према овом закон право на истраживање рудног богатства Србије могла су добити лица која су власници имања у Кнежевини Србији и то уколико врше испитивање на свом имању, требало је да се за дозволу обрете окружним властима, док је за искључиво право истраживања на туђем имању требало тражити дозволу од Министарства финансија. Цело друго поглавље закона било је посвећено давању права на истраживање рудног богатства. То право се давало на једну годину, а могло се продужити, уз услов да истраживачи доставе извештај шта су урадили током претходне године. У трећем поглављу закона говорило се о праву на копање руда. У том делу било је прописано које услове треба да задовољава место где се копање руда може отпочети (довољне количине воде, шуме). Право на копање руда давала се у трајању од 50 година, а уколико би 5 година успешно вадиле руду, власници рудника ако су имали рудник на својој земљи од Министарства финансија би добијали акт о савршеном власништву над рудником, а ако би рудник био на туђем имању морали су га откупити. Законом су била регулисана права и обавезе радника. Поседна глава била је посвећена обавеза који су рударски предузимачи имали према држави. Поглавља 11, 12. и 13. уређивала су могућност губљења права на рударење у случају неиспуњавања обавеза према држави или лошег вођења рударске производње. Последње поглавље (16) тицало се већ постојећих рудника на простору Кнежевине Србије. Јасно је назначено да од дана ступања на снагу овог закона (1. јула 1866. године), он важи и за све већ постојеће руднике. Поред утицаја страног законодавства, оно што се може приметити код израде Рударског закона, јесте да су на његову садржину утицали и уговори који су пре 1866. године потписивани са страним и домаћим закупцима (Пановић, 2007, стр. 527–534).

Доношење Рударског закона јасно је дефинисало услове за добијање концесија на рудокопе у Кнежевини Србији и више није било потребе, како је то раније био случај, да се на основу претходних уговора склапају уговори са новим закупцима права на рударење у Кнежевини Србији. И поред својих недостатака, као што је био случај са недовољно дефинисаним правима страних друштава за коришћене рудног богатства Србије, овај закон је имао најважније место у даљем развоју рударства у Кнежевини и Краљевини Србији, а о његовом значају сведочи и чињеница да је, уз одређене допуне, био на снази до Првог светског рата (Милић, 1970, стр. 73).

Други правни акт донет у овом периоду који је имао значај за развој рударства био је Закон о заузимању њивањних нејоурејних добара за оишњенародну њошребу, њоред накнаде за истиа (експропријацију), који је донет у марту 1866. године. Пре доношења овог закона узимање земље за рударску производњу вршио се углавном на основу договора закупца рудника и власника приватних имања на којима се налазио рудник (*Зборникъ закона и уредба изданы у Княжесѣву Србиу од њочейка до краја 1866. њодине, XIX, 190–204*).

ПРИХОДИ И РАСХОДИ ОД РУДАРСТВА ОД 1860. ДО 1873.⁴³

Током читавог XIX века у погледу рударства постављало се питање да ли је за државу корисније да задржи руднике као део државних добара или је економичније да их прода или изда под закуп, па ни Кнежевина Србија у том погледу није била изузетак. У прилог првом ставу обично се наводило да је тешко проценити чист приход од рудника што је представљало елемент непоузданости у државном буџету. Такође, за уновчење производа од ове делатности била је потребна трговачка способност па је стога ангажованост око рудника требало препустити приватном капиталу. Са друге стране, као прилог неутуђивању наводило се то да је за рударска улагања потребан велики капитал који би држава могла лакше да обезбеди као и чињеница да је због дужине трајања радова била потребна израда дугорочних планова које је држава могла боље да осигура. Иако је истицано да је за државу исплативије издавање рудника под закуп, није био занемарљив став да је у погледу рудних богатстава увек постојала могућност да се временом открију знатне количине руда које би у случају закупа или продаје за државу биле изгубљене (Еберг, 1900, стр. 75–76).

Као и у периоду који му је претходио, тако је и за време владе кнеза Михаила Обреновића брига о рудном богатству све до оснивања Министарства народне привреде 1882. године, спадала у надлежност Министарства финансија (*Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији изданих од 21. марта до 31. децембра 1883. њодине, XXXIX, стр. 313*). За време уставобранитеља, највећи и најзначајнији подухват државе у овој области тицао се рудника у Мајданпеку. У овом периоду расходи на рударство заузимају су чак

⁴³ И у овом делу рада доња хронолошка граница представља годину потписа уговора о закупу Мајданпека (5. 9/17. 9. 1859), али је наведено да је прва посматрана година 1860. с обзиром на то да је рачунска 1860. трајала од 1. 11/13. 11. 1859. до 1. 11/13. 11. 1860.

62,7% укупног државног буџета, уз тенденцију пораста удела. Просечна стопа раста трошкова рударства у 1856. и 1857. године износила је 32,8% и била узрокована све већим улагањима у рударство. Године 1858, која је била и последња година државног финансирања рудника, расходи у рударству повећали су се чак за 65% у односу на 1857. годину. Приходи од рударства су у годинама 1856. и 1858. износили 4%, односно 7,5% укупног буџета прихода. Године 1858. планирани приходи рудника су били скоро 2,5 пута мањи од планираних расхода. Исте године формирана је комисија за процену стања рудника у Мајданпеку која је донела закључак да је рудник за државу непрофитабилан. То је била последња година финансирања рудника из државног буџета након чега је дошло до уплива приватног капитала у ову област (Pavlović, 2018, стр. 118–120).

Као што је већ наведено, у посматраном периоду у Кнежевини Србији постојали су и државни и приватни рудници, уз још увек не јасно дефинисани делокруг рада и улоге државе у појединим пословима рудника. У току овог периода државни расходи на рударство потицали су од издатака утрошених на руднике у Мајданпеку, Јагодњи и Крупњу, као и на рударске питомце и потпомагање рударства. Што се тиче прихода они су долазили од регалног данка који је истраживач руда морао да плати државној каси за добијање дозволе за истраживање руда на одређеном рудном пољу у износу од 1 дуката цесарског или 28 гроша пореских (*Зборникъ закона и уредба изданы у Княжесѣву Срѣи иочейка до края 1867. године*, XX, стр. 43). У књигама Главне државне благајне овај приход књижен је и као аренда/закуп и плаћао се за сваку годину унапред.

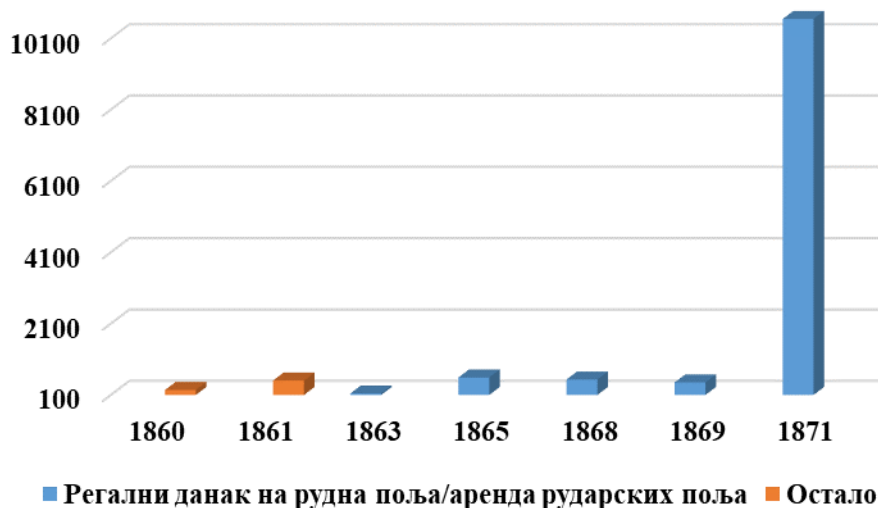
Највећи рудник у Кнежевини, Мајданпек, је у току овог периода мењао власнике. Држава је према уговору од 17. септембра 1859. године, рудник са свим рудама гвожђа, бакра, шумом, рекама, ливадама, њивама, и баштама, те материјалом који се у том тренутку у њему налазио уступила „Француском друштву Мањан и Буљон“, са правом експлоатације од 30 година. Према овом уговору француско друштво обавезало се да српској држави годишње даје 10% чистог прихода рудника. На основу Књига Главне државне благајне уочава се да није забележен никакав приход од рада Мајданпека док је био у рукама овог друштва. Показало се да француско друштво није могло да организује производњу чак ни у оном обиму који је претходно српска држава спроводила. Након периода од пет година неуспешног пословања у којем су

кршене уговорне обавезе, као и немогућности да прибави довољно капитала за успостављање производње, друштво је изгубило концесију над рудником и Мајданпек је био враћен под управу Рударског одељења Министарства финансија. (Милић, 1970, стр. 57, 65). Од маја 1866. године Мајданпек се налазио под управом Министарства војног и коришћен је за његове потребе све до склапања новог уговора о закупу из 1868. године. Обавезе друштва према српској држави подразумевале су годишње плаћање дажбине од 1 дуката царског за свако рудно поље, као и таксе од 2 чаршијска гроша по тони извађене руде (Милић, 1970, стр. 68). Након три године преговора, превагнуло је мишљење министра финансија Косте Цукића да држава није у стању да организује експлоатацију руде из Мајданпека, па је са енглеским друштвом „Servian Corper and Iron Comp“ 19. маја 1868. године закључен уговор о закупу рудника Мајданпек. Члан 7 овог уговора прописивао је обавезу друштва да српској држави плаћа годишњу надокнаду од 3% продајне вредности годишње производње. Према предвиђањима српске владе држава је требало да у првој години добије 180, другој 270, трећој 360, четвртој 720, петој 900, и шестој 1.080 дуката. У књигама Главне државне благајне заведен је само приход у трећој години закупа у износу од 360 дуката царских тј. 10.080 пореских гроша.⁴⁴ Закуп Мајданпека трајао је све до 1881. године, када је предузеће било ликвидирано услед пословања са губицима, и наредне године овај рудник је прешао у руке енглеског рударског стручњака Џона Холвеја (Милић, 1970, стр. 82–85).

Стање државних прихода и расхода од рударства у овом периоду може се пратити на основу књига Главне државне благајне, уз напомену да исте нису сачуване за све године. Такође, финансијски биланс може се приказати само за 1861. годину, будући да су само за ту годину сачуване књиге и прихода и расхода. Остварене државне приходе од рударства могуће је утврдити за 1860, 1861, 1863, 1865, 1868, 1869. и 1871. годину, док „Сравнителници прихода Главне државне благајне“ за остале године нису сачувани. Увид у расходе које је држава чинила у погледу рударства могуће је остварити само за године 1861, 1862, 1864, 1870, и 1873, будући да за остале године посматраног периода „Сравнителници расхода Главне државне благајне“ нису сачувани.

⁴⁴ АС, Министарство финансија – Казначејно одељење (=МФ-К), Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1871. годину.

ГРАФИКОН 1: ПРИХОДИ ОД РУДАРСТВА 1860–1871
У ПОРЕСКИМ ГРОШИМА⁴⁵



Законом о устројству централне државне управе од 22. марта 1862. године потврђено је право министра финансија да се између осталог стара о ископавању руда и приходима од рударства (*Сборникъ закона и уредба изданы' у Княжесѣву Срѣи, XV, 1863, стр. 101*). У том погледу није дошло до промене ни издавањем Рударског закона 15. априла 1866. године којим су детаљно уређене многе појединости везане за ову тему. Члан 3 овог закона одређује да руде и копови представљају државно добро, и да нису власништво власника имовине на којој се налазе, те да је стога за експлоатацију руде било потребно добити одобрење министра финансија. То је важило и за личности које нису биле власници земље на којој се руда налазила. Наиме, према Закону о експропријацији (усвојен месец дана пре Рударског закона), у оваквим случајевима биле су у обавези да плате и надокнаду власницима земље. Према члану 17 Рударског закона, за искључиво истражи-

⁴⁵ АС, МФ-К, Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1860. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1861. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1863. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1865. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1868. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1869. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1871. годину.

вање одређеног простора истраживач је морао да унапред за годину дана плати држави 1 дукат тј. 28 пореских гроша (*Зборникъ закона и уредба изданы у Княжесѣвѣ Срѣи од ѿочейка до края 1866. ѿгине, XIX, стр. 79*).

На основу Графикона 1. уочава се да је у посматраном периоду приход од рударства потицао од регалног данка за добијање дозволе за вађење руда, односно закупа/аренде рудних поља. Према члану 97 Рударског закона, закупац је био у обавези да држави плати десети део продате руде, али у посматраном периоду за године које су сачуване није забележен ниједан износ таквог порекла, иако је у Кнежевини Србији радило неколико рудника. Објашњење овог недостатка могло би се потражити у члану 99 Рударског закона којим је била предвиђена могућност да се, уколико државна комисија тако одлучи, закупац могао на неко време, или у потпуности, ослободити плаћања (*Зборникъ закона и уредба изданы у Княжесѣвѣ Срѣи од ѿочейка до края 1866. ѿгине, XIX, стр. 110*).

Током читавог посматраног периода, приходи од регалног данка и аренди кретали су се око 500 пореских гроша и потицали од свега неколико рударских поља, изузев 1871. године када је дошло до значајног повећања прихода. Тако је у 1863. години приход од рударства потицао од аренде пет рудних поља у атару села Сиколе у Крајинском округу. Ова поља била су 22. новембра 1858. године издата у закуп арендатору Стевану Исаковићу из Неготина на период од десет година. Интересантно је да приход од аренде није био забележен у 1860. и 1861. години иако је Исаковић наставио да плаћа овај приход и у 1865. години. Још један од купаца био је и Феликс Хофман, рударски стручњак немачког порекла који је плаћао регални данак на 16 рудних поља чија је вредност износила 448 пореских гроша који су редовно уплаћивани сваке године за које имамо податке. Према уговору склопљеном 1862. са Хофманом, плаћање аренде требало је да почне 12. марта 1864. и да траје наредних 50 година. Године 1868. наплаћен је регални данак на два рудна поља у селу Врагочаници у Ваљевском округу од Илије Коларца који је преузео закуп од претходног арендатора Стевана Ђуричића, као и регални данак на једно рудно поље у атару села Струганика истог округа. Године 1871. поред прихода од регалног данка на ова три рудна поља наплаћен је и регал за једно рудно поље у селу Вољевци у близини Љубовије, чији је закуп био Јеремија Поповић, свештеник из оближњег места Селенца. Највећи забележени приход те године,

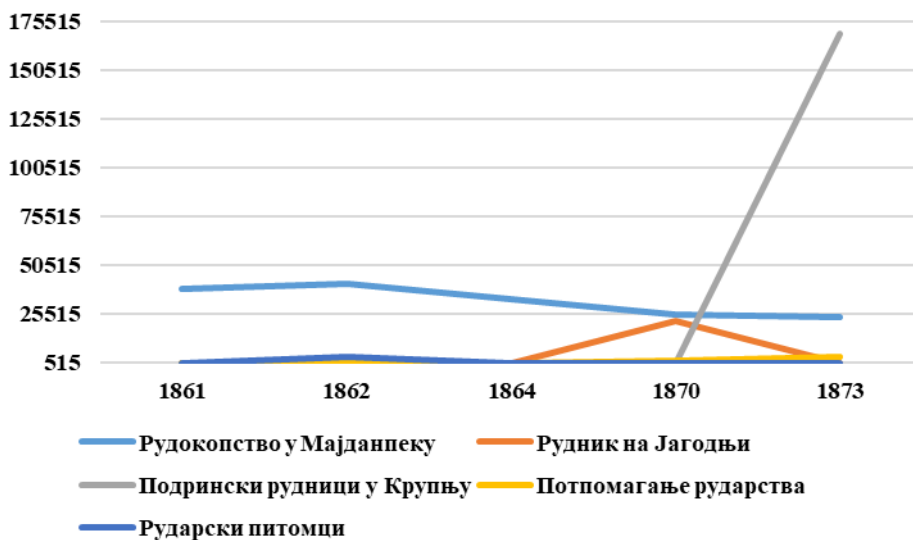
али и у односу на читав посматрани период, била је аренда наплаћена од „Српске компаније за гвожђе и бакар“. Према члану 7 уговора склопљеног 19. маја 1868. године „Српска компанија“ платила је годишњи закуп Мајданпека и Рудне главе у износу од 10,080 пореских гроша тј. 360 дуката. Као што је из литературе познато, постојали су и други закупи углавном финансирани иностраним капиталом, али о уплатама њихових обавеза у књигама није ништа забележено. Такође, треба напоменути то да се у извештају секретара Министарства финансија Јеврема Гудовића о планираним рударским приходима за 1871. наводи да је била предвиђена продаја оловне руде из рудника у Крупњу Министарству војном у вредности од 47.750 гроша пореских.⁴⁶ Ипак, у књигама Главне државне благајне за 1871. није забележен приход од овог рудника, што указује на то да или до реализације продаје није дошло или да из неког разлога уплата није била одмах прокњижена. Остали прилив у државну касу потицао је од недиректних прихода од рударства, попут прихода од продате траве са ливада које су припадале Кучајни и Рудној Глави који је забележен 1860. и 1861. године у просечној вредности од 370 пореских гроша.

У погледу расхода, сачуван је мањи број књига, тако да располажемо само са подацима за 1861, 1862, 1864, 1870. и 1873. годину. У прве две године посматраног периода, државни издаци на рударство потицали су искључиво од расхода учињених у Мајданпеку. Наиме, иако је 17. септембра 1859. године потписан уговор о издавању рудника „Француском друштву Мањан и Буљон“, држава је задржала право да у њеној надлежности остану црква, пошта, и зграда за смештај државних службеника (Милић, 1970, стр. 57). Тако су из државне касе финансирана два владина службеника: Ђорђе Бранковић, управник каменог угља и рударски референт, и Јеврем Гудовић, изванредни чиновник. Њихове плате чиниле су 30,8% укупних расхода који су одлазили на рударство те године. Такође, финансирано је Управитељство рударско у Мајданпеку на чији је персонал одлазило 69,2% рударских расхода, рачунајући ту још и канцеларијске трошкове и издатке учињене приликом оправке ћуприје код топионице у Мајданпеку. И поред тога што држава није била та која је организовала производњу у Мајданпеку, и даље је чинили извесне издатке у тој области. На-

⁴⁶ ПО, кутија 125, бр. 161, Извештај секретара Министарства финансија, Јеврема Гудовића о планираним рударским приходима за 1871. годину, 5.9/17.9. 1870.

кон што је Мајданпек издат под закуп енглеском друштву „Српска компанија за гвожђе и бакар“ 19. маја 1868. године, држава је и даље финансирала службенике и поједине оправке, али су се трошкови персонала смањили за 41%, док су укупни трошкови били смањени за 35% у односу на просек из периода француског закупа рудника.⁴⁷

ГРАФИКОН 2: РУДАРСКИ РАСХОДИ 1861–1873 У ПОРЕСКИМ ГРОШИМА⁴⁸



У 1870. години остали су забележени издаци за још један рудник – у Јагодњи. Од укупне суме опредељене за потпомагање земљорадње, шумарства, и рударства, овом руднику припало је 20.000 гроша пореских (82,7% укупне суме). Накнадно је одобрено још 518 гроша за барут набављен из војних магацина као и 1.620 гроша за остали потребни материјал. Поред издатака за Јагодњу држава је те године издвојила и 1.200 гроша за испитивање руда и фаличног новца. До драстичног повећања рударских расхода дошло је у последњој години посматраног периода због финансирања Управе подринских рудника у Крупњу у износу од 169.256 гроша пореских: 10,8% на плату персонала, 0,6% на канце-

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ АС, МФ-К, Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1861. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1862. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1864. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1870. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1873. годину.

ларијске трошкове и набавку инструмената за мерење, 17,8% на препирање руда, 35,4% на топионичке, и исто толико на трошкове везане за остале рударске послове. Што се тиче финансирања рударских питомаца, такав издатак срећемо само у једној години посматраног периода и то у 1862. години, када је износио 3.300 пореских гроша или 7,4% укупних рударских издатака те године. Такође, треба напоменути да се у извештају рударског одељења за 1868. и 1869. годину наводи да је у току те две године за организовање рударских послова у Јагодњи потрошено 38.192 пореских гроша.⁴⁹

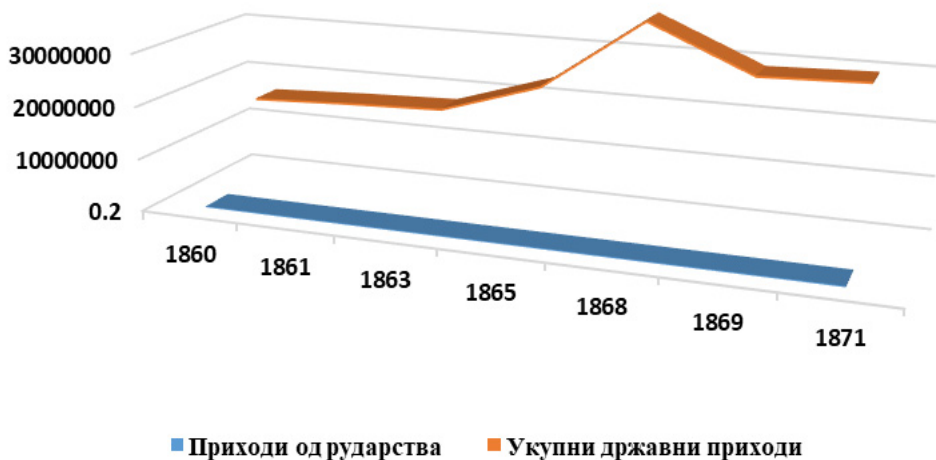
Иако су подаци којима располажемо непотпуни и не могу да прикажу све године посматраног периода, као и то да само за једну годину имамо представљене и приходе и расходе, на основу Графикана 3. можемо извести општи закључак о односу рударских прихода и расхода током посматраног периода. Расходи на рударство били су у 1861. години 76,5 пута већи од њихових прихода. Ако узмемо просек за посматрани период укупни расходи рударства били су за око 38 пута већи у односу на рударске приходе. Што се тиче прихода они су трпели мале осцилације и у просеку су износили 441 порески грош, изузев 1871. године када су порасли за 24,13 пута у односу на просек претходних година посматраног периода. Што се тиче расхода, њихово драстично повећање забележено је у последњој години посматраног периода услед трошкова везаних за организовање производње у Подринским рудницима у Крупњу, и то за 377,28% у односу на просек претходних година.

⁴⁹ АС, МФ-РН, 1869, (несрећена грађа), Преглед радње Одељења рударског за 1868. и 1869. годину.

ГРАФИКОН 3: УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД РУДАРСКИХ ПРИХОДА И РАСХОДА ЗА 1860–1873 У ПОРЕСКИМ ГРОШИМА⁵⁰

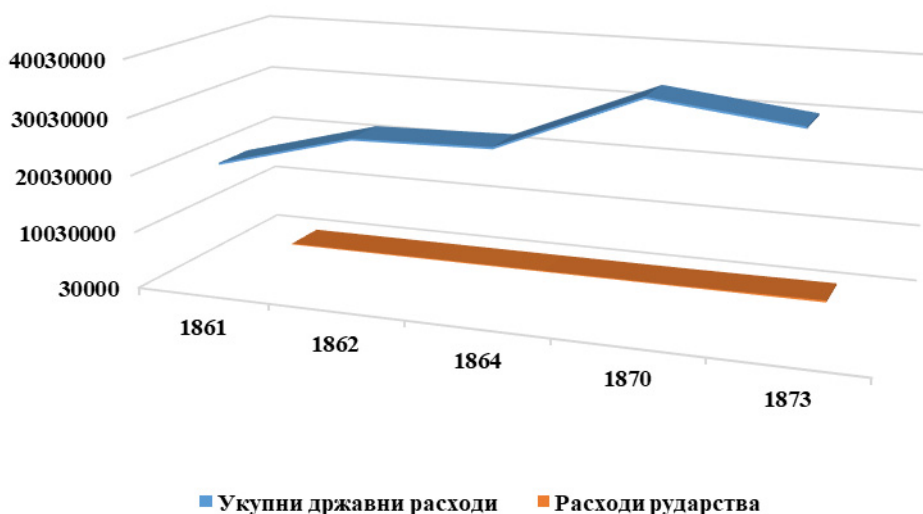
⁵⁰ АС, МФ-К, Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1860. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1861. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1862. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1863. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1864. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1865. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1868. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1869. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1870. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1871. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1873. годину.

ГРАФИКОН 4: УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД ПРИХОДА ОД РУДАРСТВА И УКУПНИХ ДРЖАВНИХ ПРИХОДА ЗА 1860–1871 У ПОРЕСКИМ ГРОШИМА⁵¹



На основу Графикана 4. уочава се да су у току посматраног периода укупни државни приходи имали тенденцију раста и да су се 1871. године повећали за 82,09% у односу на прву годину посматраног периода. Приходи од рударства су значајнији скок забележили у 1871, када су порасли за 44,89 пута у односу на почетну годину посматраног периода. Остварени приходи од рударства у току посматраног периода били су симболични и чинили су у просеку мање од 0,1% укупних државних прихода, што показује да држава у овом периоду није могла значајније да рачуна на добит од рударства.

⁵¹ АС, МФ-К, Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1860. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1861. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1863. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1865. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1868. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1869. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1871. годину.

ГРАФИКОН 5: УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД РАСХОДА РУДАРСТВА И УКУПНИХ ДРЖАВНИХ РАСХОДА ЗА 1861–1873 У ПОРЕСКИМ ГРОШИМА⁵²

Укупни државни расходи су у току посматраног периода имали тенденцију раста и у последњој години порасли су за 65,3% у односу на 1861. годину, док су расходи од рударства значајније повећање забележили у последњој години, када су се увећали за 5,17 пута у односу на 1861. годину. Издаци на рударство су такође били симболични и чинили су у просеку 0,24% укупних државних расхода.

Пре него што изнесемо општи закључак, напомињемо да је због фрагментарности грађе и прикупљених података немогуће у потпуности сагледати финансијски биланс рударске делатности и његов утицај на државни буџет. У периоду када је Кнежевина Србија напуштала главну иницијативу у организацији рударске производње и уступала то место страном капиталу државни приходи и расходи од ове делатности имали су занемарљив удео

⁵² АС, МФ-К, Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1861. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1862. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1864. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1870. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1873. годину.

у укупним државним приходима и расходима. Држава током 60-их година није успевала да благовремено наплати обавезе закупаца рудника и рудних поља. Крајем посматраног периода издвојена су вишеструко већа средства за организацију рудних постројења у Подринској области, али учињена улагања су и даље била занемарљива у односу на укупне државне расходе.

-
- НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ Архив Србије (АС)
 Министарство финансија – Рударско одељење (МФ-РН)
 Министарство финансија – Казначејно одељење (МФ-К)
 Збирка поклони и откупи (ПО)
-
- ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ Дентон, В. (2015). *Србија и Срби*. Београд: Службени гласник.
Сборникъ закона и уредба изданы у Княжесѣву Срѣи, XV. Београд у Државной жтампаріи, 1863.
Зборникъ закона и уредба изданы у Княжесѣву Срѣи од њочейка до края 1866. ѳдине, XIX. Београд у Државной жтампаріи, 1866.
Зборникъ закона и уредба изданы у Княжесѣву Срѣи од њочейка до края 1866. ѳдине, XIX. Београд у Државной жтампаріи, 1866.
Зборникъ закона и уредба изданы у Княжесѣву Срѣи од њочейка до края 1867. ѳдине, XX. Београд у Државной жтампаріи, 1867.
Зборникъ закона и уредаба у Краљевини Срѣи изданих од 21. марта до 31. декембра 1883. ѳдине, XXXIX. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883.
 Симић, В. (1959). Прилог новијој историји геолошко-рударског рада у Србији – два стара извештаја о Кучајни. *Весник Завода за геолошка и геофизичка истраживања НР Србије*, 17, 281–287.
-
- ШТАМПА *Србске новине*
-
- ЛИТЕРАТУРА Еберг, К. (1900). *Наука о финансијама*. Београд: Финансијски преглед.
 Милић, Д. (1970). *Сѣрани капиѣал у рударсѣву Срѣије до 1918*. Београд: Историјски институт.
 Милић, Д. (1997). Подгорски рудници у XIX веку. *Гласник. Истѳоријски архив Ваљево*, 31, 77–96.
 Милић, Д. (2005). Државна иницијатива у рударству Србије и доношење Рударског закона 1866. године. *Башињиник: ѳдишњак Истѳоријској архива у Неѳошину*, 8, 5–30.

- Миљковић-Катић, Б. (2005). *Привреда Кнежевине Србије у време усјавобранителја (1839–1858)* (одбрањена докторска дисертација у рукопису). Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд.
- Јовановић, П. (2007). *Рударсјиво на тилу Србије – од иалеолипиа до средине 20. века*. Београд: Југословенска инжењерска академија.
- Јовановић, П. (2008). *Рударсјиво на тилу Србије – рудници у обновљеној Србији (1806–1945)*. Београд: Југословенска инжењерска академија.
- Симић, В. (1960). *Из скорашње ирошлосји рударсјива у Србији*. Београд: Завод за геолошка и геофизичка истраживања.
- Симић, В. (1980). *Рударсјиво ивожја и бакра у Мајданпеку 1848–1858*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Pavlović, K. (2018). Budžeti Kneževine Srbije od 1844. do 1858. *Limes plus: geopolitički časopis*, XV (1), 103–134.
- Simić, V. (1951). *Istorijski razvoj našeg rudarstva*. Београд: Izdavačko-štamпарско предузеће савета за енергетику и екстрактивну индустрију Владе ФНРЈ.
- Simić, V. (1964). Stevan Đuričić i Mihailo Rašković u rudarstvu Srbije. *Rudarski glasnik*, 64 (5), 97–106.
- Simić, V. (1962). Dolazak Feliksa Hofmana u Srbiju. (Jedna značajna stogodišnjica). *Rudarski glasnik*, 62 (3), 70–76.

KRISTINA R. PAVLOVIĆ
UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HISTORY

ŽARKO D. ILIĆ
UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HISTORY

SUMMARY

MINING IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA 1859–1873

The development of mining in the Principality of Serbia in the 1860s was determined by the previous years, especially during the reign of Ustavobranitelji when government initiative in Majdanpek came to a halt. In the 1860s, the main points of interest were the mine of Majdanpek, Kučajna, and the mines in the Podgora region. The two former were owned by foreign capital, whilst the latter was being researched by Stevan Đuričić around 1867. The mining in Majdanpek was done by the French-Serbian Society between 1859 and 1866, when the operation was taken over by The Serbian Company for Iron and Copper. Kučajna was being worked on by a German

mining expert, Felix Hofman, between 1862 and 1873. During this period, the Mining Law of 1866 was passed, setting the foundation for further improvement of mining operations in the Principality/Kingdom of Serbia. During the 1860s most of the state income concerning mining came from the regal tax which had to be payed in order for one to acquire a permission for ore extraction. Most of the expenses went to financing the mining offices in Majdanpek, the directory of mines in Krupanj, various mining investments, as well as scholarships for students studying abroad. It should be said that the incomes, as well as the expenses, were symbolic when compared to the overall state incomes/expenses, making up less than 0.1% of the state incomes and expenses. This created a situation where the state could not count on any major incomes from mining, with an increase in expenses coming only at the end of the period in question due to greater state financing of mine in the Podrinje region.

KEYWORDS: mining; Principality of Serbia; Majdanpek; Kučajna; Podgora mines; incomes; expenses.



Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).